

KURK LIETUVAI

ESAMOS SITUACIJOS
APŽVALGA

Valstybės valdomų įmonių socialinė atsakomybė

BALANDIS, 2019

Agnė Buraitytė
Marta Misiulaitytė
Eleonora Lekavičiūtė

Turinys

Santrumpos.....	ii
Ižanga.....	iii
I DALIS. Įmonių socialinė atsakomybė	
- Kas yra ĮSA?	1
- ĮSA svarba ir nauda.....	2
- ĮSA kritika	4
- ĮSA standartai.....	4
II DALIS. Valstybės valdomų įmonių socialinė atsakomybė Lietuvoje.....	13
Išvados.....	18
I PRIEDAS. Su ĮSA susijusios sąvokos.....	19
II PRIEDAS. ISO schema.....	22

Santrumpos

DVT - Jungtinių Tautų Darnaus vystymosi tikslai

ESG - aplinkos, socialiniai ir valdysenos faktoriai (angl. Environmental, social, governance factors)

GRI - Pasaulinio atskaitingumo iniciatyva (angl. Global Reporting Initiative)

ISO - Tarptautinė standartizacijos organizacija (angl. International Organization for Standardization)

ĮSA - Įmonių socialinė atsakomybė

JT / JTO - Jungtinių Tautų organizacija

LAVA - Lietuvos atsakingo verslo asociacija

VVĮ - Valstybės valdoma įmonė

Ižanga

Globaliai vis daugiau įmonių supranta, jog norint būti konkurencingomis jos privalo tapti lyderėmis žmogaus teisių srityje, užtikrinant aplinkos gerovę, įtraukiant bei vystant bendruomenes ir kitaip prisidedant prie laimingesnės visuomenės kūrimo. Šių ir susijusių principų visapusiškas integravimas į įmonės veiklą tarptautinėje praktikoje vadinamas įmonių socialine atsakomybe (ISA). Tokios praktikos taikymas versle galiausiai pajudėjo iš paraščių į centrą, kai 2000 m. buvo priimtas Jungtinių Tautų pasaulinis susitarimas (*UN Global Compact*), įpareigojantis verslą vykdyti veiklą darniai ir atsakingai. Lietuvoje ISA kaip siektinas tikslas pabrėžiama šalies strateginiuose dokumentuose, o ISA skatinimo veikla užsiima Socialinės apsaugos ir darbo ministerija bei tokios organizacijos kaip Lietuvos atsakingo verslo asociacija (LAVA). Tačiau ar ir kaip ISA pasaulinė praktika taikoma Lietuvos įmonėse, ypač kalbant apie valstybės valdomas įmones?

Šios pirminės analizės tikslas – trumpai apžvelgti valstybės valdomų įmonių pažangą socialiai atsakingo verslo srityje, taip pat pozicionuoti valstybės valdomas įmones platesniame Lietuvos ISA kontekste. Iškeliamos hipotezės, kodėl valstybės valdomų įmonių tarpe vis dar nėra plačiai taikoma ISA, identifikuojamas platesnio tyrimo ir paskatų priemonių poreikis. Taip pat pristatomi pagrindiniai ISA standartai bei jų potenciali nauda diegiant juos į valstybės valdomų įmonių veiklą Lietuvoje.

I DALIS.

Įmonių socialinė atsakomybė

KAS YRA ĮMONIŲ SOCIALINĖ ATSAKOMYBĖ (ISA)?

Jungtinės Tautos apibūdina įmonių socialinę atsakomybę (ISA) ir darnumą per trijų dimensijų pusiausvyrą: ekonominio augimo, socialinės gerovės ir aplinkos klestėjimo. Įmonių socialinė atsakomybė taip pat apibūdinama kaip verslo sistema, leidžianti generuoti ir perskirstyti turtą suinteresuotų šalių labai, pritaikant ir integruojant etines sistemas ir darnias bei tvarias valdysenos praktikas¹. Pasak septynioliktosios Lietuvos Respublikos Vyriausybės programos, ISA - verslo suvokimas, kad jis taip pat reikšmingai formuoja visuomenės mikroklimatą, ir todėl, greta pelno siekimo, ilgalaikiam ir darniam verslui būtina ne tik nepažeisti įstatymų, bet ir laikytis jų dvasios, etinių standartų, siekti teisinės normos viršijančių visuomeninių tikslų, tokių kaip sveikesnė, draugiškesnė visuomenė, gyventi palankesnė aplinka, laimingesni darbuotojai².

Pasak įmonių socialinės atsakomybės principų, šiuos komponentus privalu integruoti į visas įmonių veiklos sritis ir santykius. Jų integraciją galima vertinti per 5 pagrindines dimensijas, kurios orientuotos į skirtingus įmonių veiklos aspektus ir santykius. Kiekvienos dimensijos vertinimo pavyzdžiai pateikti Pav. 1.

¹[Smith, 2011](#)

²[Septynioliktosios Lietuvos Respublikos Vyriausybės programa, 2016](#)

Paveikslas 1. Įmonių veiklos dimensijos, kuriose turėtų atsispindėti socialinės atsakomybės principai

	Aplinkos	Socialinė	Ekonominė	Suinteresuotų šalių	Savanoriškumo
Orientacijos objektas	natūralios aplinkos išsaugojimas ir puoselėjimas	santykiai tarp verslo ir visuomenės	socioekonominiai ir finansiniai aspektai	suinteresuotos šalys ar jų grupės	veikla neprivaloma pagal teisinius įsipareigojimus
Taikymo kryptys	- švaresnė aplinka - aplinkosauginis valdymas - dėmesys aplinkosaugai ūkinėje veikloje	- prisidėti prie geresnės visuomenės - integruoti socialinius klausimus į ūkinę veiklą	- prisidėti prie ekonominio vystymosi - išsaugoti pelningumą - ūkinė veikla	- santykiai su suinteresuotomis šalimis - verslo santykiai su darbuotojais, tiekėjais, klientais, vartotojais, bendruomenėmis	- remiasi etiškais vertybėmis - viršija teisinius įsipareigojimus - savanoriškai vykdo

Šaltinis: pagal [Crane et al., 2008](#); [Dahlsrud, 2006](#).

ĮSA SVARBA IR NAUDA

Pasak mokslinių tyrimų apžvalgos, pagrindiniai įmonių socialinės atsakomybės privalumai yra sumažėję kaštai ir rizika, pelno maksimizavimas ir konkurencinio pranašumo įgijimas, reputacijos ir legitimacijos palaikymas, sinergetinis vertės kūrimas³. Be to, vienas iš kertinių įmonių listingavimo principų vertybinių popierių biržoje yra informacijos atskleidimas, į kurią įtraukta ir socialinės atsakomybės politika, kovos su korupcija iniciatyvos ir priemonės⁴. Listingavimas prisideda prie įmonių skaidrumo ir valdymo efektyvumo⁵.

Pasak ekspertų, gerai valdomai ir socialiai atsakingai bendrovei yra lengviau įvertinti galimas rizikas, sumažinti išlaidas bei pagerinti finansinę veiklą⁶. Pasaulinės tendencijos akivaizdžios: aplinkos, socialinio ir valdysenos (angl. *Environmental, social and governance (ESG)*) faktoriais paremtos investicijos 2018 m. sudarė ketvirtadalį profesionaliai valdomo turto pasaulyje⁷ (plačiau apie su ĮSA susijusias sąvokas žr. I Priede). Kartais manoma, jog įmonių pelnas mažėja taikant ESG principus, tačiau iš tiesų tokių įmonių veiklos rodikliai yra itin geri. Įmonės, besiremiančios ESG principais savo veikloje, pasižymi žemesne kapitalo kaina⁸, mažesniu nepastovumu, mažiau kyšininkavimo ir korupcijos atvejų⁹. Tuo tarpu kai kurios ĮSA nediegančios įmonės nukenčia nuo skandalų, valdysenos nenuoseklumo, darbuotojų streikų

³ Crane, McWilliams, Matten, Moon ir Seigel, 2008

⁴ NASDAQ Baltic, 2019a

⁵ Mačiulaitis, 2017

⁶ NASDAQ Baltic, 2019b

⁷ Forbes, 2018

⁸ Paprastai, kapitalo kaina - investicijų grąžos rodiklis, reikalingas, kad investuotojai ryžtųsi tam tikrai investicijai.

⁹ Chava, 2011; Lansilahti, 2012; MSCI ESG Research, 2019; Bhagat ir Bolton, 2008; Deutsche Bank, 2012

ir sukčiavimo. Įmonėms, kurios remiasi JSA, lengviau sekasi pritraukti darbuotojus, todėl jos gali įgyti konkurencinį pranašumą¹⁰.

JSA yra glaudžiai susijusi su Darnaus vystymosi tikslais (DVT), kurių siekti įsipareigojo visos JTO narės 2015 metais. Šis 17-os tikslų planas, dar vadinamas Darbotvarke 2030, skirtas siekti taikos, partnerystės bei kovoti su socialinėmis, aplinkosauginėmis bei ekonominėmis problemomis iki 2030 metų, yra pritaikomas ne tik strateginio šalių planavimo lygmenyje, tačiau yra lengvai inkorporuojamas ir į įmonių veiklą. DVT naudojimas turi didelės potencialios naudos verslui.

Pasak Jungtinių Tautų, DVT turi žemiau minimas konkrečias naudas verslui¹¹:

Daugiau apie DVT integravimą versle anglų k. galima rasti šiomis nuorodomis:

- [The SDG Compass \(GRI/UNGC/WBCSD\)](#)
- [The SDG Matrix \(KPMG/UNGC\)](#)
- [Advancing the SDGs by Supporting Peace \(UNGC\)](#)
- [Business Associations and Sector Initiatives \(ICC/UNGC\)](#)
- [Call to Action: Bringing Down Legal Barriers for Women's Economic Empowerment \(UNGC/Partners\)](#)
- [Implementing Inclusive Business Models \(BCTA/UNGC\)](#)
- [The Poverty Footprint \(Oxfam/UNGC\)](#)

Identifikuoja naujas verslo galimybes

DVT siekia nukreipti viešųjų ir privačių investicijų srautus į išskeltus globalius iššūkius. Tai darydami, DVT sukuria naujas rinkas įmonėms, kurios gali pateikti inovatyvius sprendimus ir veiksmingus pokyčius. Pasak Verslo ir darnaus vystymosi komisijos ir *Harvard Business Review*, skaičiuojant perspektyviausias naujo verslo galimybes, DVT galėtų iki 2030 metų sukurti 12 trilijonų dolerių. O vien tik lyčių lygybės pasiekimas (5 DVT) iki 2025 metų prisidėtų 28 trilijonų dolerių prie pasaulio BVP¹².

Didina tvaraus verslo vertę

Be žinomos vidinės naudos verslui, veikiančiam pagal darnumo ir tvarumo principus, DVT taip pat gali sustiprinti ekonomines iniciatyvas naudoti išteklius efektyviau arba pereiti prie tvaresnių alternatyvų.

Sustiprina suinteresuotų šalių santykius ir neatsilieka nuo politikos plėtros

DVT atspindi suinteresuotų šalių lūkesčius bei ateities politikos kryptis tarptautiniu, nacionaliniu ir regioniniu lygmenimis. Įmonės, kurių prioritetai suderinti su DVT, gali sustiprinti klientų, darbuotojų ir kitų suinteresuotų šalių įsitraukimą. Įmonės, kurių veikla to neatspindi, vis dažniau susidurs su teisinėmis ir reputacinėmis rizikomis.

Stabilizuoja visuomenes ir rinkas

Verslas negali būti sėkmingas nesėkmingose visuomenėse. Investavimas į DVT pasiekimus prisideda prie verslo sėkmės, įskaitant taisyklėmis paremtas rinkas, skaidrias finansines sistemas, nekorumpuotas ir gerai valdomas institucijas.

¹⁰ [Greening ir Turban, 2000](#)

¹¹ [SDG Compass guide, 2015](#)

¹² [Harvard Business Review, 2017; Business and Sustainable Development Commission, 2017](#)

Suteikia bendrą kalbą ir bendrus siekius

DVT atspindi bendrą veiksmų planą ir suteikia bendrą kalbą ir terminologiją, kuri gali padėti įmonės efektyviau komunikuoti su suinteresuotomis šalimis apie jų poveikį ir veiklos rezultatus¹³.

ĮSA KRITIKA

Nors socialinės atsakomybės taikymas verslo veikloje turi daug privalumų, kartais DVT ir ĮSA susiduria su kritika, kad ne visi tyrimai parodo sąveiką tarp ĮSA taikymo ir finansinės grąžos tam tikruose sektoriuose¹⁴. Tačiau verta paminėti, kad gilinimasis į tokių tyrimų rezultatus rodo, jog ne visais atvejais buvo išnaudojamas visas ĮSA potencialas - pavyzdžiui, ji diegiama tik bendrai, nepritaikant konkrečiai įmonei ir nesuvokiant, kad verslo ir visuomenės gerovės siekimas yra tarpusavyje priklausomi, o ne priešingi tikslai¹⁵. Taip pat svarbu, kad ĮSA netaptų tik marketingo ar viešųjų ryšių „triuku“¹⁶.

Kartais ĮSA arba DVT taikymas įmonių veikloje gali neatsispindėti atsiperkamumo rodikliuose dėl palaipsninio, ilgalaikio poveikio, kuris gali būti matuojamas tik po kelerių metų. Kaip pastebėjo Verslo ir darnaus vystymosi komisija, sudaryta Davos 2016 m. ir skirta atskleisti DVT naudą verslui, DVT integracija reikalauja pirminių investicijų, todėl, norint, kad DVT ir/ar ĮSA diegiančios įmonės nepralaimėtų konkurencinės kovos įmonėms, nedarantioms tokių investicijų, privalus reguliacinės aplinkos pritaikymas ir standartų suvienodinimas¹⁷. Vis dėl to, ilgalaikė nauda nenuginčijama - iš 200 studijų apie darnumo poveikį verslui, 88 proc. užfiksavo pozityvią įtaką veiklos rezultatams ir 80 proc. nurodė, jog įmonės turėjo didesnę investicinę grąžą¹⁸.

Su ĮSA susijusių sąvokų bei indeksų yra nemažai, todėl kyla pavojus, kad įmonės gali pritaikyti sau palankesnę indeksą arba matavimo įrankį, kad pasirodytų gerai¹⁹. Tačiau dėl Pasaulinio atskaitingumo iniciatyvos (angl. *Global Reporting Initiative (GRI)*) ir JT Pasaulinio susitarimo (angl. *United Nations Global Compact*), palaipsniui išryškėjo pagrindiniai tarptautiniu mastu naudojami standartai, mažinantys tokią riziką.

ĮSA STANDARTAI

Augant ĮSA populiarumui, taip pat didėja ir pasaulyje egzistuojančių standartų, rodiklių ir elgesio kodeksų skaičius. Standartai šiuo metu yra detaliausiai išvystyti įrankiai per sertifikavimo procesus padedantys įmonėms visapusiškai taikyti ĮSA principus ir galintys

¹³ [SDG Compass guide, 2015](#)

¹⁴ [Soana, 2009; Servaes ir Tamayo, 2013](#)

¹⁵ [Porter ir Kramer, 2006](#)

¹⁶ [EBPO, 2016](#)

¹⁷ [Business and Sustainable Development Commission, 2017](#)

¹⁸ [Clark, Feiner ir Viehs, 2015](#)

¹⁹ [Harvard Business Review, 2006](#)

parodyti, kaip įmonės integruoja JSA. Išskirtini ir dažniausiai naudojami yra Pasaulinio atskaitingumo iniciatyvos, JT Pasaulinio susitarimo ir ISO 26000 standartai (Pav. 2).

Paveikslas 2. Populiariausi pasauliniai JSA standartai pagal pagrindinę taikymo paskirtį ir JSA diegimo žingsnius

	Politika	Procesas	Ataskaitų rengimas
Tikslas	Nustatomos vertybės kaip atskaitos taškas darbui darnaus vystymosi srityje, kuriamas elgesio kodeksas, atspindintis tarptautines rekomendacijas atsakingam verslui	Darnaus vystymosi teikiamų galimybių ir diegimo rizikų identifikavimas ir kontrolė, įskaitant deramą patikrinimą	Užtikrinamas skaidrumas, raportuojamos rizikos ir poveikis visuomenei (tiek teigiamas, tiek neigiamas) bei sukuriami įrankiai ir saugi aplinka teikti skundams
Žingsniai	<ul style="list-style-type: none"> • Elgesio kodeksai • Vadovybės įsipareigojimas • Tarptautinės gairės 	<ul style="list-style-type: none"> • Deramas patikrinimas • Tiekimo ir pasiskirstymo grandinė • Nustatomi ir sekami tikslai • Bendradarbiavimas su kitais subjektais ir suinteresuotomis šalimis • Darbotvarkės 2030 naudojimas vystant produktus ir verslą 	<ul style="list-style-type: none"> • Finansinės ataskaitos • Darnumo ataskaitos • Dialogas su suinteresuotomis šalimis • Informavimas (angl. <i>whistleblowing</i>)
Gairės	<ul style="list-style-type: none"> • EBPO gairės • JT Pasaulinis susitarimas • JT pagrindiniai principai • Tarptautinės darbo organizacijos pagrindinės konvencijos ir trišalės deklaracijos 	<ul style="list-style-type: none"> • Darbotvarkė 2030 • ISO standartai • Vaikų teisės ir verslo principai 	<ul style="list-style-type: none"> • Pasaulinio atskaitingumo iniciatyva • Integruotas ataskaitų teikimas • ES direktyva dėl nefinansinės atskaitomybės • CDP (anksčiau žinomas kaip Anglies atskleidimo projektas (angl. <i>Carbon Disclosure Project</i>))

Šaltinis: adaptuota pagal Švedijos Verslo ir inovacijų ministerijos „[Sustainable business – the Government's policy for sustainable business](#)“ gaires.

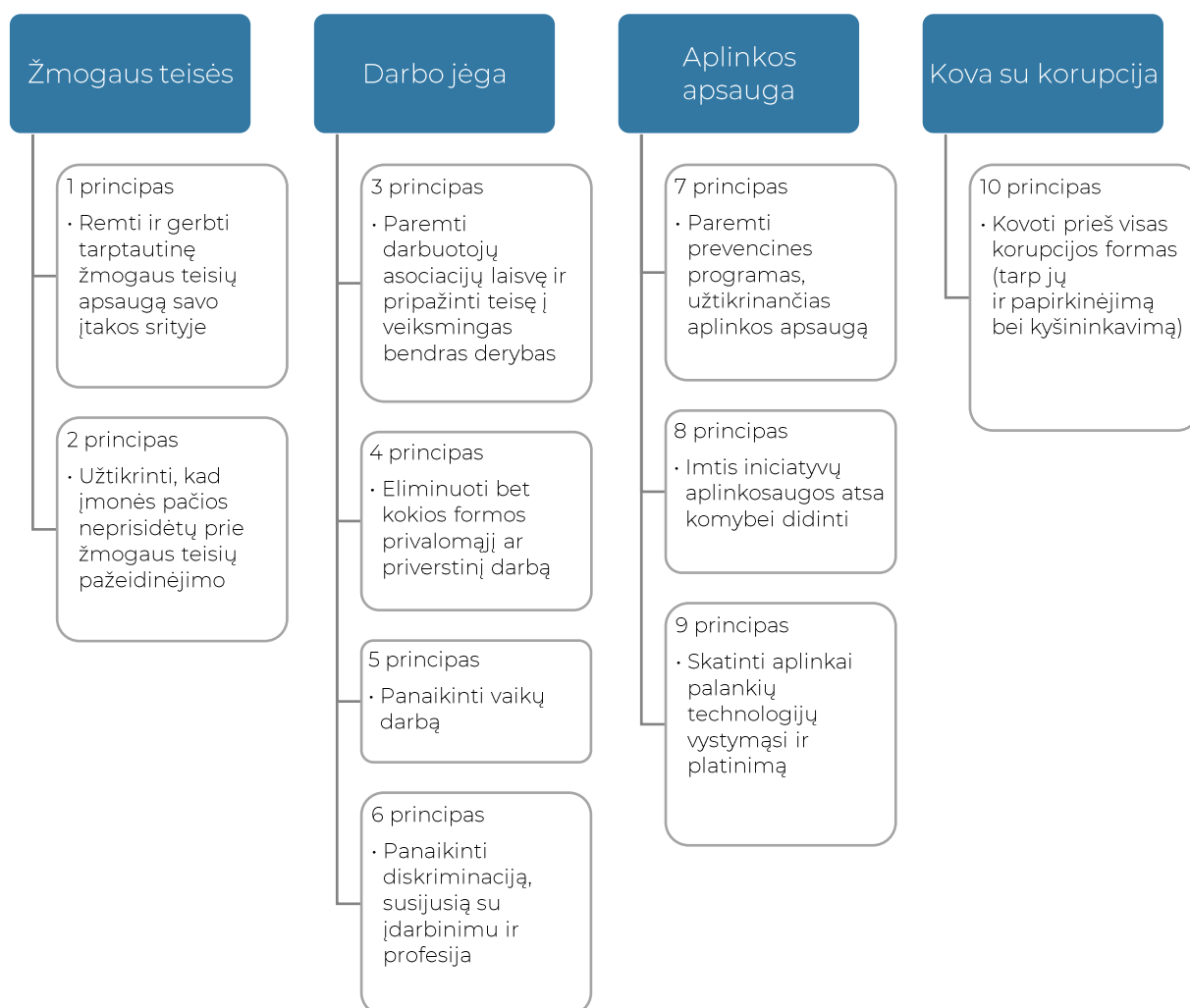
Jungtinių tautų „Pasaulinis susitarimas“ (angl. UN Global Compact):

„Pasaulinis susitarimas“ yra didžiausia savanoriška JSA iniciatyva, kuri vienija verslo įmones, organizacijas ir pilietinę visuomenę, kviesdama jas veikti kartu ir būti atsakingomis taikant 10 universalių principų žmogaus teisių, darbuotojų teisių, kovos su korupcija ir aplinkos apsaugos srityse (Pav. 3).

Šios iniciatyvos tikslas yra dvilypis: padėti įmonėms įdiegti 10 susitarimo principų ir skatinti bendradarbiavimą bei partnerystę siekiant universalių pasaulio plėtros tikslų, tokių kaip JT Tūkstantmečio tikslai ir JT Darnaus vystymosi tikslai²⁰.

Paveikslas 3. 10 Pasaulinio susitarimo principų:

Šaltinis: [LR Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, 2019](#); [JT Pasaulinis sutarimas, 2019](#)

²⁰ [Pasaulinis susitarimas, Verslas ir Darnaus vystymosi tikslai; Pasaulinis susitarimas dėl darnaus vystymosi](#)

Pasaulinio atsakingumo iniciatyva (angl. Global Reporting Initiative, GRI)

Pasaulinio atskaitingumo iniciatyva yra pirma ir viena iš plačiausiai naudojamų pasaulinių atskleidimo standartų darnaus vystymosi ataskaitų rengimui – juo naudojosi net 89 proc. iš 250 pasaulio didžiausių korporacijų²¹. Jie siekia padėti verslams ir vyriausybėms suprasti ir dalintis informacija apie svarbiausias darnaus vystymosi problemas, tokias kaip klimato kaita, žmogaus teisės, valdysena ir socialinė gerovė²².

Pagrindiniai principai siekiant užtikrinti tinkamą ataskaitų turinį yra:

- Suinteresuotų šalių įtraukimas;
- Darnaus vystymosi konteksto suvokimas;
- Atsižvelgimas į temos reikšmingumą;
- Turinio išsamumas²³.

Tuo tarpu turinio kokybei stebėti būtina atsižvelgti į:

- Informacijos tikslumą;
- Balansą tarp teigiamų ir neigiamų aspektų;
- Analizės aiškumą ir prieinamumą visoms suinteresuotoms šalims;
- Galimybę palyginti organizacijos veiklą laikui bėgant ar su kitų organizacijų kontekste,
- Informacijos patikimumą;
- Ataskaitų savalaikiškumą bei reguliarumą²⁴.

Rekomendacijų rengimas pagal GRI standartus holistiškai įvertina organizacijos veiklos sritis, jų poveikį ir valdyseną. Šiuose standartuose naudojama modulinė struktūra sudaryta iš trijų būtinų temų (pamatinių, kontekstinių ir valdymo) ir papildomų pasirenkamųjų temų aplinkos, ekonomikos ir socialinėse sferose²⁵ (žr. žemiau Pav. 4.).

²¹ [KPMG, 2017](#)

²² [Global Reporting Initiative, 2019a](#)

²³ [Global Reporting Initiative, 2019b](#)

²⁴ *ibid.*

²⁵ [Global Reporting Initiative 2019c](#)

Paveikslas 4. Pasaulinio atskaitingumo iniciatyvos standartų pasirenkamosios temos

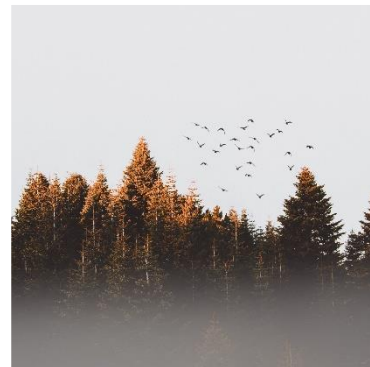

Ekonomikos srityje:

- Ekonominiai rezultatai
- Dalyvavimas rinkoje
- Netiesioginis ekonominis poveikis
- Pirkimų praktikos
- Antikorupcinė veikla
- Antikonkurenciniai veiksmai

Aplinkos srityje:

- Medžiagos
- Energija
- Vanduo ir nuotekos
- Biologinė įvairovė
- Šiltnamio efektą sukeliančių dujų emisijos
- Nuotekos ir atliekos
- Aplinkosauginių reikalavimų laikymasis
- Tiekėjų aplinkosauginis vertinimas

Socialinėje srityje:

- Užimtumas
- Darbuotojų ir vadovybės santykiai
- Sveikata ir sauga darbe
- Švietimas ir mokymas
- Įvairovė ir lygios galimybės
- Nediskriminacija
- Asociacijų ir kolektyvinių veiksmų laisvė
- Vaikų darbas
- Priverstinis ir privalomas darbas
- Saugumo praktikos
- Vietinių tautų teisės
- Žmogaus teisių vertinimas
- Vietinės bendruomenės
- Viešoji politika
- Vartotojų sveikata ir sauga
- Rinkodara ir ženklinimas
- Vartotojų privatumas
- Socioekonominių reikalavimų laikymasis

ISO 26000

ISO 26000 (angl. *International Organization for Standardization*) yra Tarptautinės standartų organizacijos socialinės atsakomybės standartai. Šis standartas yra pritaikomas visoms organizacijoms, nepaisant jų dydžio ar vietos, ir supažindina įmones su:

- Sąvokomis, terminais ir apibrėžimais susijusiais su ĮSA;
- Pagrindine informacija, tendencijomis ir ĮSA charakteristikomis;
- ĮSA principais ir praktikomis;
- Pamatinėmis temomis ir problemomis, susijusiomis su ĮSA;
- Būdais integruoti, įgyvendinti ir skatinti socialiai atsakingą elgesį visoje organizacijoje, per savo politiką bei praktiką;
- Suinteresuotųjų šalių atpažinimu ir įtraukimu;
- Būdais pranešti apie įsipareigojimus, veiklos rezultatus ir kitą su socialine atsakomybe susijusią informaciją²⁶.

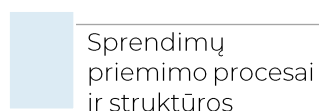

ISO 26000 yra sukurtas paskatinti organizacijas prisidėti prie darnaus vystymosi ir daryti daugiau nei įstatymiškai privaloma. Pažymėtina, kad ISO 26000 siejasi ir su DVT, parodant įmonių vaidmenį siekiant pasaulinės gerovės²⁷.

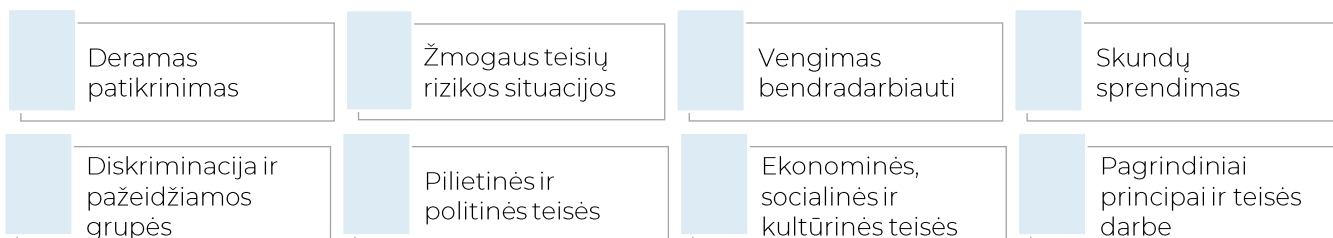
Žemiau pateikiama ISO 26000 schema (Pav. 5) nurodo pagrindines susitelkimo sritis diegiant ĮSA bei sutelkiant dėmesį ties žmogaus teisėmis, darbo praktika, aplinka, sąžininga veikla, vartotojų problemomis ir bendruomenių įtraukimu bei vystymu (daugiau apie ISO 26000 veikimo schemą žr. II Priede).

Paveikslas 5. ISO 26000 sudėtinės dalys²⁸

Organizacijos valdymas

Žmogaus teisės

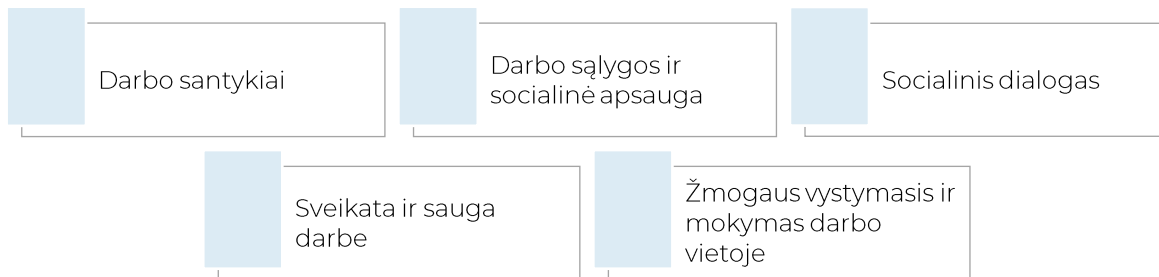

²⁶ [ISO, 2014](#)

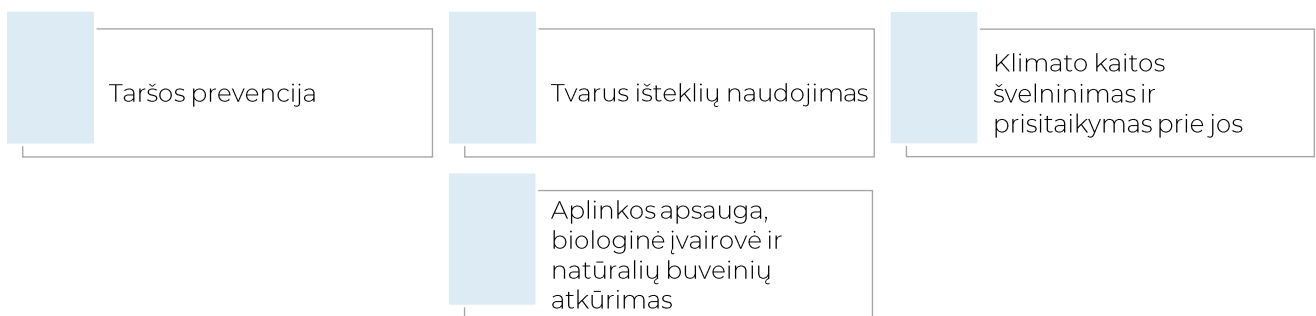
²⁷ [ISO, 2018a](#); [ISO 2018b](#)

²⁸ [ISO, 2019](#)

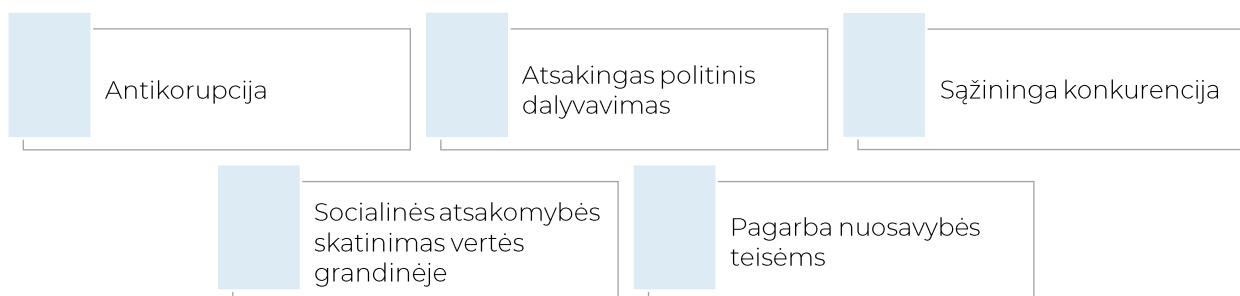
Darbo praktika

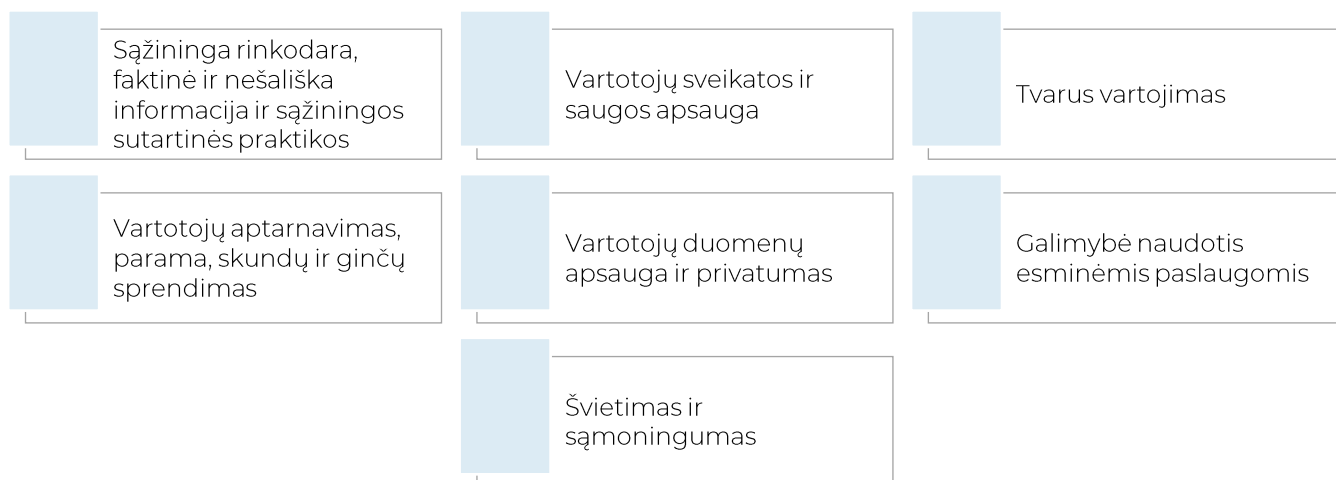
Aplinka

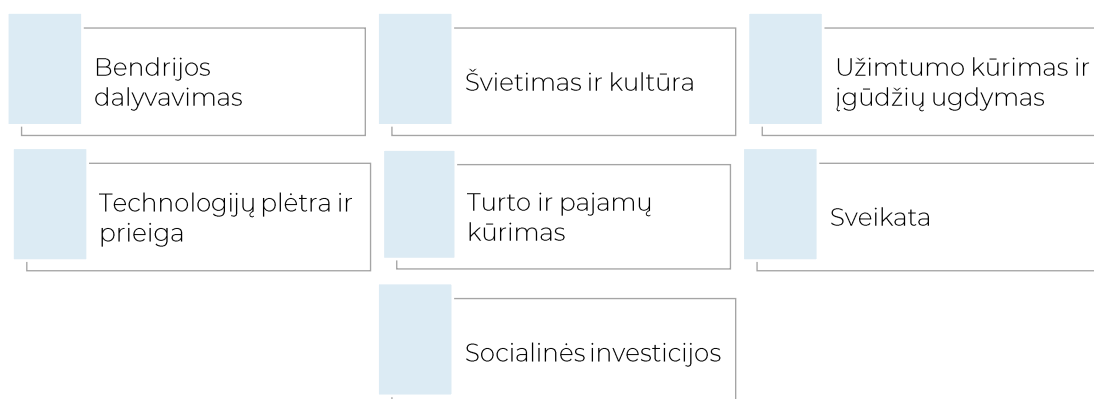
Sąžininga veikla

Su vartotojais susiję klausimai

Bendrijos dalyvavimas ir vystymasis

EBPO Gairės daugiašalėms įmonėms

EBPO Gairės daugiašalėms įmonėms (angl. *OECD Guidelines for Multinational Enterprises*) yra įrankis, taikomas nacionaliniu lygiu skatinti daugiašales įmones taikyti ĮSA principus. Gairėmis yra siekiama užtikrinti, kad įmonių veikla atitiktų vyriausybės vykdomą politiką, gerinti pasitikėjimą tarp visuomenės ir verslo, skatinti užsienio investicijoms palankų klimatą ir didinti jų indėlį į darnų valstybių vystymąsi²⁹. Šios gairės matomos kaip pavyzdys įmonėms kuriant etiško ir atsakingo verslo politiką.

²⁹ Nacionalinis koordinacinis centras, EBPO gairės

Lietuvoje šių gairių įgyvendinimą prižiūri Lietuvos nacionalinis koordinacinis centras³⁰. Šios gairės aprėpia įvairias sritis:

- Bendroji įmonės politika;
- Informacijos teikimas;
- Žmogaus teisės;
- Darbo santykiai;
- Aplinkosauga;
- Kova su korupcija;
- Vartotojų apsauga;
- Mokslas ir technologijos;
- Konkurencija;
- Mokesčiai³¹.

JT pagrindiniai principai dėl verslo ir žmogaus

Jungtinių Tautų pagrindiniai principai dėl verslo ir žmogaus teisių (angl. *UN Guiding Principles on Business and human rights*) yra skirti spręsti žmogaus teisių problemas, susijusias su verslo veikla, ir kurti tarptautinę sistemą, gerinančią pasaulinius standartus ir šios srities praktikas³². Šis įrankis susideda iš 31 principo, skirto įgyvendinti JT „Ginti, gerbti ir taisyti“ (angl. „*Protect, Respect and Remedy*“) sistemą³³.

Lietuvoje taip pat egzistuoja veiksmų planas, siekiantis įgyvendinti JT pagrindinius principus dėl verslo ir žmogaus teisių, kuriuo nubrėžiami tikslai:

1. Užtikrinti valstybės pareigą apsaugoti, ginti ir gerbti žmogaus teises.
2. Skatinti įmones užtikrinti pagarbą ir atsakomybę verslo ir žmogaus teisių srityje.
3. Garantuoti veiksmingus teisės gynimo būdus³⁴.

³⁰ Lietuvos nacionalinis koordinacinis centras, „Gairės daugiašalėms įmonėms“.

³¹ EBPO, 2011

³² Jungtinių Tautų Vyriausiojo žmogaus teisių komisaro biuras, 2011

³³ Žmogaus teisių taryba, 2008

³⁴ LR Užsienio reikalų ministerija, Lietuvos veiksmai įgyvendinant JT Pagrindinius principus dėl verslo ir žmogaus teisių

II DALIS.

Valstybės valdomų įmonių socialinė atsakomybė Lietuvoje

Šiuo metu Lietuvoje yra 54 valstybės valdomos įmonės (VVI)³⁵, kurių įvairovė atsispindi per jų veiklos sritis, dydį bei teisinės formas (uždarosios akcinės bendrovės, akcinės bendrovės bei valstybės įmonės) (daugiau žr. Pav. 6). Pav. 7 pavaizduota institucinė VVI valdymo schema nurodo, kaip koordinuojama Lietuvos VVI veikla.

VVI svarba Lietuvai neginčijama: jų indėlis į valstybės ūkį sudarė 3,3 proc. BVP 2017 m.³⁶, o apskaičiuota rinkos vertė 2018 m. pirmąjį pusmetį atitiko 6 mlrd. eurų. VVI veikla paliečia visus šalies gyventojus ne tik per ypač svarbias jų teikiamas paslaugas bei prekes, tačiau kartu yra ir reikšmingas užimtumo šaltinis: 2018 m. šiose įmonėse dirbo 35 874 darbuotojai - tai atitiko net 2,7 proc. viso užimtumo Lietuvoje³⁷. Svarbu pabrėžti, jog VVI pelnas auga: 2018 m. pirmojo pusmečio laikotarpiu VVI normalizuotas grynas pelnas siekė 150 mln. eurų – 27 proc. daugiau lyginant su pirmuoju 2017 m. pusmečiu³⁸. Tuo pačiu auga ir VVI grąža valstybei: pasak 2017 m. veiklos ataskaitos, ji siekė 202,4 mln. eurų (kaip (bendrovių) sumokėti dividendai, (valstybės įmonių) sumokėtos pelno įmokos ir netipiniai mokesčiai)³⁹. Siekiant ir toliau didinti VVI grąžą valstybei bei naudą visuomenei, būtina užtikrinti, jog jų veikla visapusiškai atspindėtų socialiai atsakingo verslo vertybes bei taip galėtų teikti pavyzdį ir privačiam Lietuvos verslui.

³⁵ Nuo 2015 m., privatizavus ar konsolidavus ta pačia veikla užsiimančias VVI (kelių priežiūra, miško urėdijos), iš 128 VVI liko tik 54. Pagal LRV programą, numatyta iki 2020 šį skaičių mažinti iki 34.

³⁶ [Valdymo koordinavimo centras, 2017](#)

³⁷ [Valdymo koordinavimo centras, 2018a](#); [Lietuvos statistikos departamentas, 2018](#)

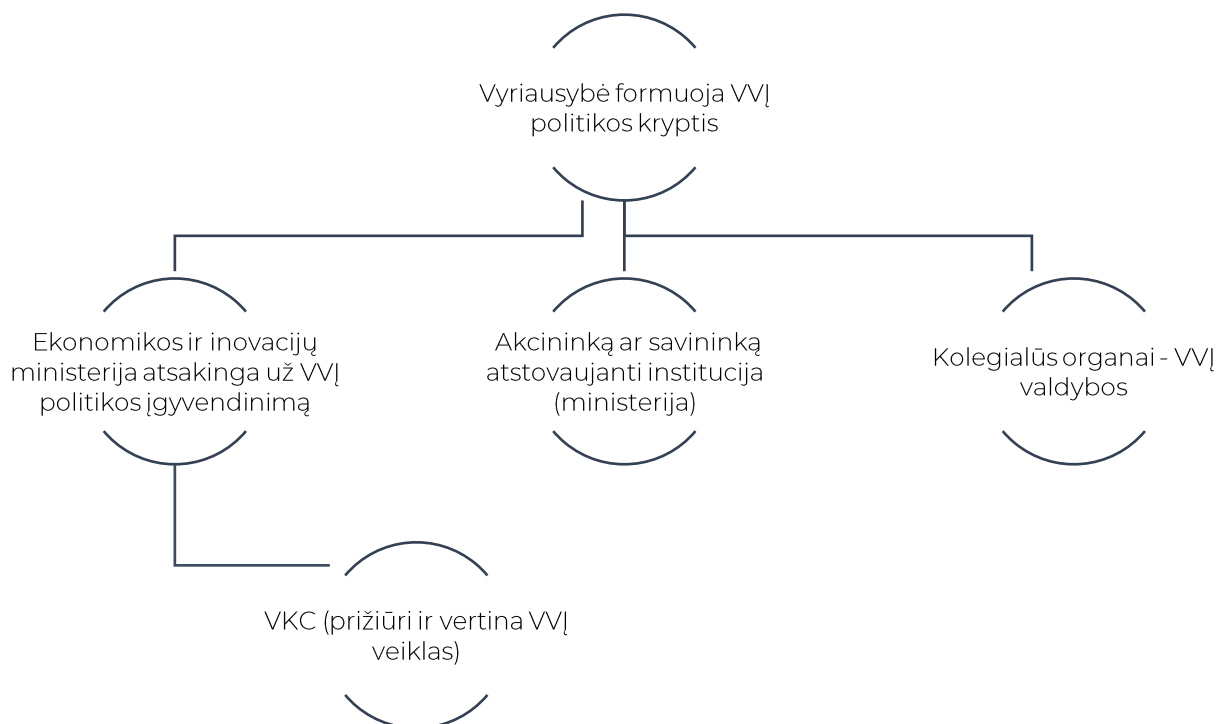
³⁸ [Valdymo koordinavimo centras, 2018b](#)

³⁹ Ibid.

Paveikslas 6. VVĮ skirstymas pagal dydį bei pavyzdžiai.

	Didelės	Vidutinio dydžio	Mažos	Labai mažos
Apibrėžimas	>250 darbuotojų, >20 000 000 eurų turtas, >40 000 000 eurų pajamos	<250 darbuotojų, <20 000 000 eurų turtas, <40 000 000 eurų pajamos	<50 darbuotojų, <4 000 000 eurų turtas, <8 000 000 eurų pajamos	<10 darbuotojų, <350 000 eurų turtas, <700 000 eurų pajamos ⁴⁰
Pavyzdys	EPSO-G, Kelių priežiūra, Lietuvos geležinkeliai, Registrų centras	Lietuvos monetų kalykla, Giraitės ginkluotės gamykla	Kiaulių veislininkystė, Investicijų ir verslo garantijos	Lietuvos kinas, Mašinų bandymo stotis

Paveikslas 7. VVĮ institucinė valdymo schema⁴¹

⁴⁰ [LR Įmonių finansinės atskaitomybės įstatymas \(atn. 2017-11-29\)](#)

⁴¹ **Kolegialūs organai** - pagal Kandidatų į valstybės įmonės ar savivaldybės įmonės valdybą parinkimo tvarkos aprašą, valdybos narių daugumą sudaro asmenys, kurie nėra tos įmonės darbuotojai, bei bent pusė valdybos narių atitinka nepriklausomumo kriterijus. Siekiama didinti nepriklausomų narių skaičių VVĮ valdybose, taip efektyvinant įmonių veiklą bei sumažinant politizuotų sprendimų kiekį (daugiau žr. VVĮ pertvarka).

VKC - valdymo koordinavimo centras - Vyriausybės įsteigtas analitinis centras, siekiantis užtikrinti nuoseklų ir profesionalų VVĮ valdymą (įskaitant nepriklausomų valdybos narių atranką, strateginių planų įgyvendinimo priežiūrą, analitinių ataskaitų rengimą ir VVĮ veiklos viešinimą, pagalba formuojant VVĮ sektoriaus politiką bei konsultacijas gerosios valdysenos diegimo klausimais).

Prasidėjus Lietuvos tapimo Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (EBPO) nare procesui, viena iš sričių, kurioje Lietuvai teko diegti išsamias reformas norint atitikti EBPO standartus, buvo VVĮ valdysenos pertvarkymas⁴². Lietuvoje VVĮ pertvarka toliau įgyvendinama remiantis EBPO rekomendacijomis. Vyriausybė yra numačiusi keturias pagrindines pertvarkos kryptis:

- a. Nustatyti aiškius komercinius ir/ar nekomercinius įmonių tikslus;
- b. Įvertinti įmonių nekomercinių funkcijų kaštus bei atskirti komercines ir nekomercines funkcijas;
- c. Atskirti įmonių valdymo ir rinkos reguliavimo funkcijas;
- d. Didinti įmonių veiklos skaidrumą⁴³.

Diegiant tokius skaidrumo ir didesnio atskaitingumo principus, VVĮ pertvarka siekia efektyvinti įmonių veiklą ir paversti jas pelningesnėmis. Norint įgyvendinti pertvarkos tikslus, taip pat būtina skatinti VVĮ diegti ĮSA pagal pasaulinius standartus (išsamiau apie standartus žr. 4 psl.). Kaip minėta aukščiau, ĮSA diegiančios įmonės turi ilgalaikį konkurencinį pranašumą, geresnę reputaciją, pasižymi skaidresniu valdymu ir tvaresne veikla, užtikrinančia ilgalaikį pelną ir visuomenės pasitikėjimą (išsamiau apie ĮSA naudas žr. 2 psl.).

Lietuvoje jau vyksta su ĮSA susijusi projektinė veikla ir iniciatyvos, tačiau jos ne visuomet tiesiogiai paliečia VVĮ ir dažniausiai yra orientuotos į privatų verslą. Pavyzdžiui, Socialinės apsaugos ir darbo ministerija kuruoja 2017-2021 m. vykstantį projektą, siekiantį skatinti ĮSA Lietuvoje. Projekto metu vyksta mokymai įmonėms, organizuojami ĮSA populiarinimo renginiai, rengiama metodinė medžiaga ĮSA diegimui. Tikslinė šio projekto auditorija – privatus verslas. Taip pat, nuo 2008 metų vyksta Nacionaliniai atsakingo verslo apdovanojimai (NAVA). Tuo tarpu Lietuvos atsakingo verslo asociacija (LAVA) yra JT Pasaulinio susitarimo kontaktinė atstovybė Lietuvoje. LAVA siekia populiarinti ir plėtoti darnaus vystymosi ir socialinės atsakomybės principus įmonių ir organizacijų veiklose. Jos nariai yra įmonės ir organizacijos, kurios siekia veikti atsakingai⁴⁴.

ĮSA svarbą ir taikymo būtinybę Lietuvoje veikiančioms įmonėms nuo 2008 m. mini Lietuvos strateginiai dokumentai⁴⁵. Dabartinius tikslus šitoje srityje nubrėžia šie pagrindiniai dokumentai ir įstatymai:

- Septynioliktosios Vyriausybės politikos įgyvendinimas remiasi darnaus vystymosi nuostatomis, tarp jų ĮSA skatinimu⁴⁶. Svarbiausioji tausojančios ir įtraukios plėtros sąlyga yra ĮSA⁴⁷, todėl numatyta viena trijų įtraukios plėtros kryptių - skatinti verslo socialinę atsakomybę⁴⁸.
- Vyriausybės programos įgyvendinimo planas išskiria VVĮ socialinės atsakomybės stiprinimą ir numato darbą, skaidrinti valstybės valdomų įmonių veiklą ir didinti jų grąžą visuomenei⁴⁹.

⁴² [EBPO, 2018](#)

⁴³ [Valdymo koordinavimo centras, 2019](#)

⁴⁴ [Lietuva 2030, 2015](#)

⁴⁵ Lietuvos atsakingo verslo asociacija LAVA, 2016, „Įmonių socialinė atsakomybė Lietuvoje“.

⁴⁶ [Septynioliktosios Lietuvos Respublikos Vyriausybės programa, 2016](#)

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid.

- Įmonių finansinės atskaitomybės įstatyme nustatyti socialinės atsakomybės ataskaitos rengimo ir skelbimo reikalavimai taikomi rengiant 2017 m. sausio 1 d. ir vėliau prasidedančių atskaitinių laikotarpių įmonės metinius pranešimus. Jeigu įmonė atitinka šiuos tris kriterijus, ji privalo rengti socialinės atsakomybės ataskaitą: 1) viešojo intereso įmonė (pagal Finansinių ataskaitų audito įstatymo 2 straipsnio 32 dalį), 2) įmonės vidutinis darbuotojų skaičius viršija 500, 3) Įmonė yra didelė, t. y. atitinka vieną šių rodiklių - didesnis nei 20 mln. eurų turtas arba didesnės nei 40 mln. eurų grynosios pajamos⁵⁰.

Kadangi Vyriausybė yra nusibrėžusi ĮSA skatinimą kaip tikslą, VVĮ taip pat turėtų taikyti ĮSA principus savo veikloje ir prisidėti prie šio tikslo įgyvendinimo, taip pat rodant pavyzdį kitoms įmonėms.

Šiuo metu ĮSA diegimas VVĮ yra netolygus – vienos įmonės yra ženkliai pasistūmėjusios šioje srityje, o apie kitų ĮSA situaciją trūksta duomenų, todėl jos greičiausiai nediegia ĮSA (vienas iš ĮSA principų yra veiklų viešinimas). Pagal aukščiau minimą Įmonių finansinės atskaitomybės įstatymą, įmonės, atitinkančios tam tikrus kriterijus, privalo rengti ir skelbti socialinės atsakomybės ataskaitas. Kadangi dalis didžiausiųjų VVĮ juos atitinka, pastebimos teigiamos tendencijos didelių įmonių kategorijoje. Visgi, dauguma VVĮ ĮSA ataskaitų nerengia - pagal Valdymo koordinavimo centro sekamą Gerojo valdymo indeksą, 2017 m. VVĮ darnumo (ĮSA) kriterijus visų Skaidrumo kriterijų tarpe įvertintas prasčiausiai - 80 proc. visų VVĮ šioje kategorijoje įvertintos neigiamai. Indekse darnumas vertinamas pagal tai, ar įmonės atskleidžia informaciją apie darnumą (tiek įmonių tinklapiuose, tiek ataskaitose), ar turi patvirtintą darnumo politiką ir pasirengusios su jos diegimu susijusius dokumentus, ar turi patvirtintą paramos valdymo taisykles (jei parama teikiama). Didelėms ir mažoms įmonėms taikytini skirtingi reikalavimai, pavyzdžiui, nevertinama, ar mažos įmonės rengia darnumo ataskaitą⁵¹.

Būtina pabrėžti, jog ataskaitas skelbiančių įmonių metiniuose pranešimuose ĮSA dalis atskleidžiama nepakankamai. Kadangi Gerojo valdymo indeksas vertina socialinės atsakomybės politikos patvirtinimą bei su tuo susijusios informacijos viešinimą, sunku nustatyti, ar VVĮ parengta darnumo politika yra išsami, atspindinti visus socialinės atsakomybės aspektus, bei tai, ar įmonės nusistato adekvačius veiklos rodiklius sekti savo pažangą ĮSA srityje. Pasak VKC, 2017 m. 4 VVĮ rengė pasaulinius standartus atitinkančias darnumo ataskaitas⁵². Nors tai tik maža dalis VVĮ, ši praktika atspindi gerąjį ĮSA atskleidimo pavyzdį, palengvinantį ĮSA vertinimą.

Tačiau kokios kliūtys neleidžia visoms VVĮ diegti ĮSA principų savo veikloje nėra aišku. Todėl identifikuojamas poreikis vykdyti išsamesnį tyrimą, kuris patikrintų prielaidas dėl ĮSA diegimo stokos. Užsienio įmonių tyrimai nurodo įvairias galimas ĮSA netaikymo priežastis⁵³. Kelios jų:

- *Informacijos trūkumas.* VVĮ nėra pakankamai artimai susipažinusios su ĮSA teikiama nauda, egzistuoja nepagrįstas nusistatymas prieš ĮSA kaip investicijų reikalaujantį, bet nebūtinai atsiperkantį sprendimą;

⁵⁰ LR Įmonių finansinės atskaitomybės įstatymas (atn. 2017-11-29)

⁵¹ Valdymo koordinavimo centras, 2017

⁵² Valdymo koordinavimo centras, 2017

⁵³ Stubbs, Higgins ir Milne, 2013

- *Išteklių trūkumas.* Nėra papildomų lėšų investuoti į JSA diegimą, koordinuoti su tuo susijusias veiklas, trūksta ekspertinių žinių įmonės viduje;
- *Gerųjų pavyzdžių trūkumas.* Dėl mažo kitų įmonių JSA diegimo įmonės nejaučia tarpusavio spaudimo ir nėra informuotos apie geriausias galimas būdus tai daryti;
- *Įvertinimo trūkumas.* Nėra pakankamos paskatos diegti JSA, nes geriausiai pasirodžiusių įmonių pastangos neįvertinamos;
- *Kiti prioritetai.* VVJ galimai prioretizuoja kitų problemų sprendimą arba vykdo tik siaurai apibrėžtus įsipareigojimus.

Norint užtikrinti didesnę VVJ įsitraukimą socialinės atsakomybės srityje, visų pirma būtinas tyrimas, kuris leistų pagrįstai įvertinti, kodėl ne visos VVJ taiko JSA principus savo veikloje.

Išvados

Šiuo metu Lietuvos VVĮ nepakankamai taiko socialinės atsakomybės principus savo veikloje. Dauguma įmonių neturi aiškiai nustatytos ir patvirtintos darnumo politikos, nesiremia pasaulyje pripažintais standartais, neviešina su darnumu susijusios informacijos savo tinklapiuose, o ĮSA taikymas vis dar dažnai suvokiamas per siaurai, kaip pavienės iniciatyvos - filantropinė veikla, paramos teikimas.

Tuo tarpu įvairūs tyrimai rodo, jog ĮSA taikymas įmonėms atneša didelę finansinę ir reputacinę naudą. Galima pagrįstai teigti, jog ateityje socialinės atsakomybės poveikis įmonės sėkmei tik didės - auga tiek pavienių vartotojų poreikiai atsakingai pagamintoms prekėms bei teikiamoms paslaugoms, tiek bendras supratimas, jog visapusišką visuomenės darnumą užtikrinti privalo visi.

Tad suvokiant didžiulę naudą, kurią ĮSA taikymas potencialiai galėtų suteikti Lietuvos VVĮ, matomas poreikis įsigilinti į galimas ĮSA stokos priežastis bei taikyti atitinkamas paskatas ar teikti pagalbą, siekiant įgalinti įmones judėti darnumo link.

I PRIEDAS

Su JSA susijusios sąvokos

Įmonių socialinė atsakomybė siejama su aibe kitų sąvokų, kurios trumpai pristatomos žemiau. Nors apibrėžimų daug, daugelio jų svarbiausi elementai atspindi JT rekomenduojamą balansą tarp ekonominio augimo, socialinės gerovės ir aplinkos išsaugojimo. Šiame dokumente pasirinkta vartoti sąvoka - įmonių socialinė atsakomybė - atspindi plačiausią šių principų taikymo lygmenį ir pabrėžia jų integruotumą visuose procesuose ir organizacijos santykiuose.

Sąvoka	Apibrėžimas
Aplinkos, socialiniai ir valdysenos faktoriai (Environmental, social, governance factors (ESG))	Atsižvelgimas ne tik į finansinius, bet ir į aplinkos, socialinius ir valdysenos aspektus investiciniuose sprendimuose ⁵⁴ .
JT atsakingo investavimo principai (United Nations Principles for Responsible Investment (PRI))	Atsakingas investavimas - visapusiškai įtraukia aukščiau minėtus ESG principus į investicinius sprendimus kaip rizikos mažintojus ir ilgalaikės grąžos užtikrintojus ⁵⁵ . Tai skiriasi nuo socialiai atsakingo investavimo, etinio investavimo, žalio investavimo ir kitų tuo, kad pastarieji siekia, kad finansinio pelno siekį lydėtų ir etinė/moralinė grąža. O atsakingas investavimas (PRI) turėtų būtų pasitelkiamas net investuotojų, kurie siekia tik finansinės grąžos, nes ignoruojant ESG aspektus reiškia ignoruoti rizikas ir galimybes, turinčias materialinį poveikį grąžai ⁵⁶ . PRI nuo 2006 iki 2017 atspindėjo 68 trilijonus valdomo turto ⁵⁷ .

⁵⁴ [MSCI, 2019](#)

⁵⁵ [UNPRI, 2019](#)

⁵⁶ [UNPRI, 2019](#)

⁵⁷ [MSCI, 2019](#)

Darnaus vystymosi tikslai (DVT) (Sustainable Development Goals (SDG))	JT pasiektas susitarimas dėl geresnės ir darnesnės visuomenės, 17-os tikslų planas kovai su globaliomis problemomis iki 2030. Kadangi DVT atspindi pasaulinį planą visuomenių vystymuisi, jų inkorporavimas į įmonių veiklą leidžia įmonėms pademonstruoti, kaip jos prisideda prie darnaus vystymosi per neigiamo poveikio mažinimą ir teigiamo poveikio žmonėms ir planetai didinimą ⁵⁸ . Todėl DVT, inkorporuoti į įmonių veiklą, gali būti suvokiami kaip ĮSA.
Europos Sąjungos aplinkosaugos vadybos ir audito sistema - EMAS (Eco-Management and Audit Scheme)	Europos Sąjungos aplinkosaugos vadybos ir audito sistemos tikslas – suteikti visų ūkio segmentų įmonėms ir organizacijoms būdą vertinti, teikti ataskaitas ir tobulinti jų aplinkosauginį veiksmingumą ⁵⁹ .
Corporate social performance (CSP)	Į ĮSA panaši sąvoka. Įvertina, kaip ir kokie socialinės atsakomybės principai yra naudojami įmonės procesuose, kaip/ar socialinės atsakomybės principai motyvuoja įmonių sprendimus, įmonių politika palaikant ryšius su suinteresuotomis šalimis, matomi įmonių veiklos, programų, politikos poveikiai ⁶⁰ .
Poveikio aplinkai vertinimas (PAV)	Lietuvos Respublikos planuojamos ūkinės veiklos poveikio aplinkai vertinimo įstatymas reglamentuoja PAV procesą ir jo dalyvių tarpusavio santykius ⁶¹ . Vertinimo tikslas yra patvirtinti, kad numatoma ūkinė veikla yra leistina, įvertinus potencialų tiesioginį ir netiesioginį planuojamos veiklos poveikį visuomenės ir gamtos sveikatai, klimatui ir pan. ⁶²
Atsakingas verslas (responsible business), įmonių pilietiškumas (corporate citizenship)	Šios sąvokos gali būti traktuojamos kaip ĮSA sinonimai, nors apibrėžimai varijuoja. Įmonių pilietiškumas kartais suprantamas kaip didesnis įsipareigojimas nei ĮSA, argumentuojant, kad įmonės turėtų įsitraukti į viešosios politikos formavimą ir kad jos yra tiek privatūs, tiek vieši subjektai ⁶³ .
Triple bottom line	1994 metais sukurta sąvoka, skatinanti įmones stebėti ir valdyti sukuriamą (arba naikinamą) ekonominę (ne tik finansinę), socialinę ir aplinkosauginę vertę ⁶⁴ . Ji dabar plačiau naudojamas kaip apskaitos standartas, nors savo ištakose prisidėjo prie <i>Dow Jones Sustainability Index</i> ir GRI kūrimo ⁶⁵ .
Dow Jones Sustainability Index	1999 metais gimęs pirmasis pasaulinis darnumo ir tvarumo standartas, stebintis vertybinių popierių vertę geriausių

⁵⁸ [SDG Compass, 2015](#)

⁵⁹ [Europos komisija, 2019](#)

⁶⁰ [Wood, 1991](#)

⁶¹ [LR Aplinkos ministerija, 2019](#)

⁶² [Aplinkos vadyba, 2019](#)

⁶³ [McIntosh ir Leipziger, 2003](#)

⁶⁴ [Elkington, 2016](#)

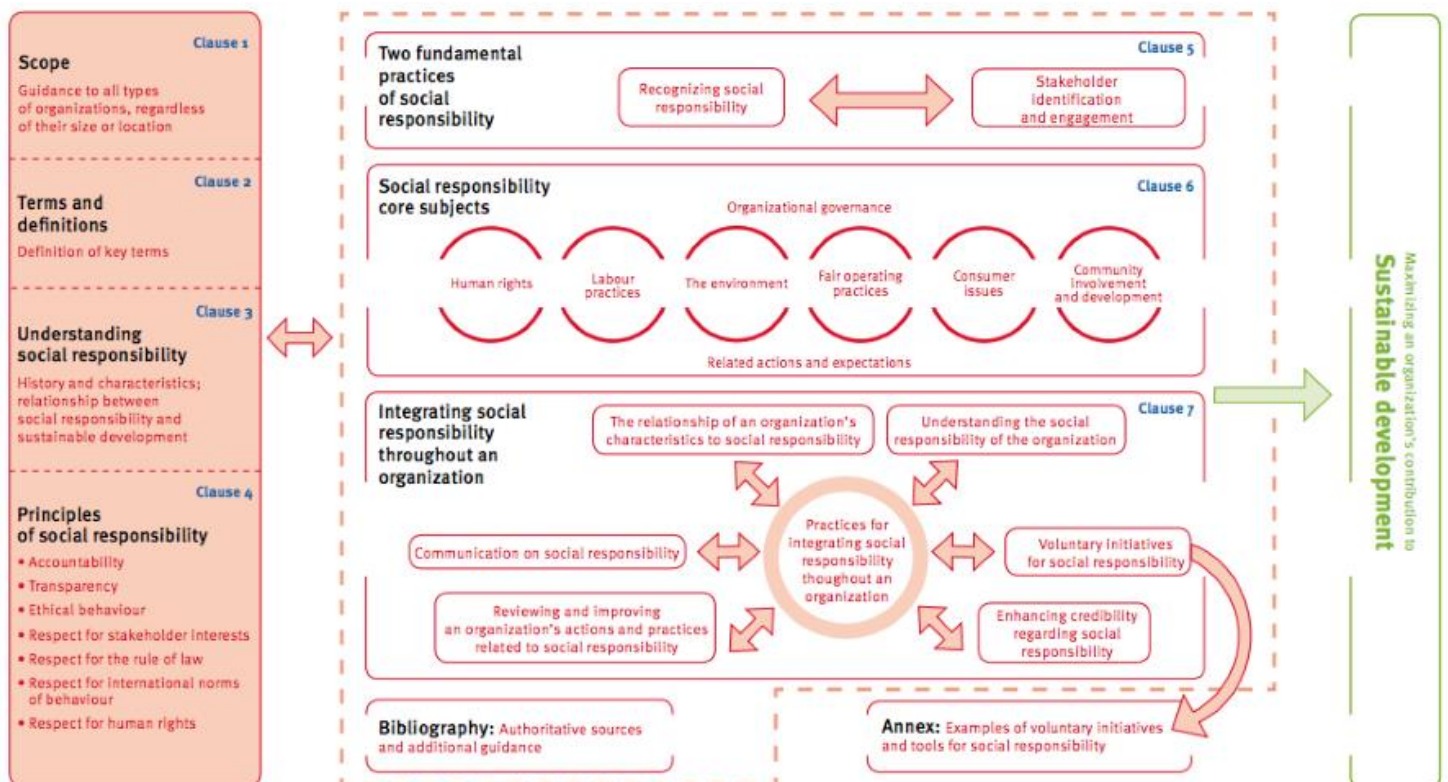
⁶⁵ [Slaper ir Hall, 2011](#)

	<p>įmonių, įvertintų pagal ekonominius, aplinkosauginius ir socialinius kriterijus. Į indekso sudėtį įeina grupė lyginamųjų standartų ir rodiklių investuotojams. Įtraukti visi ūkiniai sektoriai ir tik geriausios pagal Corporate Social Performance metodologiją (įtraukianti ESG principus) įvertintos įmonės gali patekti į indeksą ir būti reitinguojamos⁶⁶.</p>
<p>Pasaulinio atskaitingumo iniciatyva (Global Reporting initiative (GRI))</p>	<p>Plačiau žr. 7 psl.</p>

⁶⁶ [Dow Jones Sustainability Indices, 2019; Corporate Sustainability Assessment \(verslo darnumo vertinimo\) metodologija, 2019](#)

II PRIEDAS

ISO 26000 veikimo schema⁶⁷

⁶⁷ ISO, 2010

KURK LIETUVAI

Agnė Buraitytė
agne.buraityte@kurkl.lt

Marta Misiulaitytė
marta.misiulaityte@kurkl.lt

Eleonora Lekavičiūtė
eleonora.lekaviciute@kurkl.lt

**EKONOMIKOS
IR INOVACIJŲ
MINISTERIJA**

Kuriame
Lietuvos ateitį
2014–2020 metų
Europos Sąjungos
fondų investicijų
veiksmų programa

Kurk
Lietuvai